

ORHUN YAZITLARINDA İZAFETİN BİR ÖZELLİĞİ*

B. S. ADAMS

Çev. Sinan GÜZEL**

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 243-246

İzafet Türkçenin sözdiziminin çok temel ve karakteristik bir bölümü olmasına rağmen, çok az sayıda ayrıntılı çalışmaya konu olmuştur. Pratik ve tasvirî gramerin uygun bölümlerindeki referansların dışında, izafete ilişkin yalnızca üç monografi bulunmaktadır. Bunlar:

A.K. Borovkov, *Priroda turetskogo izafeta* [Türkçe İzafetin Doğası], Sbornik ANSSSR N. Ya Marru, 1937.

S.S. Mayzel', *İzafet v Turetskom Yazıke* [Türkçede İzafet], ANSSSR 1957.

V. G. Kondratyev, “Konstruktsiya izafeta i priamoe dopolnenie v yazıke pamyatnikov tyurkskoy runičeskoj pismennosti” [Türk Runik Yazını Anıtlarının Dilinde İzafetin Kurulumu ve Belirli Nesne], Uçenniye Zapiski, Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, no: 306, 1952.

Bu makale Orhun yazıtlarındaki izafet konusunu ele alan söz konusu çalışmalardan sonuncusunun ilk kısmına tamamen eleştirisiz bir tutum içinde bir ilave önermektedir.

Genellikle, Orhun anıtlarındaki izafet kurulumları az sayıda sürpriz sunmaktadır. İzafetin benim de bu nedenle sınıflandırdığım dört türü Menzel'in önermelerini takiben listelenmiştir.

(I) Genetifli Ad [Noun in genitive]	+ İyelikli Ad [Noun with relative suffix]
(II) Eksiz Ad [Noun in absolute]	+ İyelikli Ad [Noun with relative suffix]
(III) Eksiz Ad [Noun in absolute]	+ Eksiz Ad [Noun in absolute]
(IV) Genetifli Ad [Noun in genitive]	+ Eksiz Ad [Noun in absolute] ¹

Aitlik ilişkisi *tip I* (nadiren), *tip II* ve bazen de Kondratev'in, geçerliliği şüpheli bir terim olan *Moğolca izafet* ile adlandırdığı *tip IV* tarafından ifade edilmektedir. *Tip III*, bir şahıs adı ile unvan (Bumin Kağan), bir coğrafi adlandırma ile ona atfedilen bir özellik (Kögmen yış “Ormanlık Kögmen dağı”) ve [-duk] / [-dük] sıfat-fiilini içeren birtakım izafetler arasındaki iyeliksiz ilişkinin ifadesi için kullanılır. *Kaşım kağan* “Babam Kağan” gibi bir ibarenin bir izafet olup olmadığı tartışmalı bir husus olarak görülmektedir. Kondratev böyle olduğunu belirtse de, bunu hangi gerekçeler ile savunduğunu açıklamamaktadır. İki unsurun *Bumin kağan* ya da *Kögmen yış* ibarelerinin oluşturduğu gibi bir birlik oluşturmadığı gerekçesi ile ben bu düşünceye katılmıyorum. Bu sonraki örneklerde özel isim genele bağlı iken, *Kaşım kağan*'daki iki unsur ise kendi bireysel güçlerini

* “A Feature of The İzafet in the Orhon Inscriptions”, *TDAY-Belleten 1978-1979*, s. 33-38

** Yrd. Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir/TÜRKİYE. sinanserdarguzel@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 04.11.2015 / Kabul Tarihi: 11.11.2015

1 Tip IV Meyzel tarafından sınıflandırılmamıştır, çünkü modern Türkçedeki (ki onun çalışması yalnızca bununla sınırlıdır) kullanımı yalnızca birinci ve ikinci kişilerin zamirlerinde görülür.

korumaktadırlar. Bir izafet için gerekli olan bağıllık düzeyi konusunda ise bir sıkıntı bulunmamaktadır². Kondratev'in 1. *tip izafetinin* 2. varyantı *Kağan kağan*, bir izafet değil bir yan yana getirmedir ve aynı durum onun 1. *tip izafetinin* 3. varyantı *inim Kül tegin* "Benim küçük erkek kardeşim Kül Tegin" için de geçerlidir. Onun Prof. Von Gabain'in *Alttürkische Grammatik* adlı eserinin 160. sayfasına yaptığı atıfta, Gabain'in *apposition* (yan yana getirme) kelimesini kullanmasına yorum yapmaması ise ilginçtir.

Bu nedenle Orhun Yazıtlarındaki izafet kurulumları nerdeyse doğruluğu şüphesiz olan kısımlara denk gelmektedir. Genetif (İlgi) ekinin kullanımı *tip I*, *tip II* ve *tip IV* arasında küçük bir çakışmaya yol açmaktadır, ancak bunun örneği o kadar azdır ki detaylı yorumlara gereksinim duyulmamaktadır. Fakat *tip II* ve *tip III* arasında bazı tuhaf çakışmalar bulunmaktadır ve bu yazı ilgili konuya bir ışık tutmayı ummaktadır. Anılan çakışma [-duk] / [-dük] sıfat-fiili ve millet adlandırmasını içeren iki varyant ile ortaya çıkmaktadır.

Milliyet izafetlerindeki bu çakışmanın varlığı, yalnızca, eksiz *tip III*'ün daha yaygın olduğunu belirten Kondratev tarafından ele alınmıştır. Ancak Kondratev'in hiç anmadığı "seyrek tanıklanan" *tip II*'ye ait belirli tuhaflıklar bulunmaktadır. Millet adlandırmaları (Türkü, Tavgaç, Kırkız vb.) *bodun* "insanlar, kabile birliği", *beg* "bey", *bod* "kabile" (?), *kağan* "hükümdar", *él* "ülke", *törü* "töre", *yér* "toprak, alan, yeryüzü", *suv* "su", *teñri* "göküzü, tanrı", *sü* "ordu", *at* "isim", *er* "adam" ve *tirig* "sağ" kelimelerini doğrudan nitelendirmek için (metindeki gerçek kelime dizgisinde) yazıtlarda kullanılmaktadırlar. Bu kelimelerin sadece ilk dördü III. *tip izafette* yer alan bir millet adlandırması tarafından nitelendirilmiş durumdadır. *Kırgız yéri*, *Türkü teñrisi* biçimleri ve benzeri örneklerin III. *tip izafetin* oluşumuna ait bağıntıları bulunmamaktadır. Bu nedenle Kondratev'in söyleminin doğruluğunun istatistiksel yorumlamaya ilişkin iyi bir noktaya bağlı olduğu görülmektedir. Bu, çoğu söz öbeğinde meydana gelen yaygın bir biçim mi, yoksa birçok örnekte bulunup da çok az söz öbeğinde yer alan bir biçim midir?

Bu izafetlerin ayrıntılı değerlendirmesi, millet adlandırmasının semantik konumunun, kullanımın bariz anlamsız dalgalanışına ait sorunlara çözüm sağlayabileceğini öne sürmektedir. Türk kişi adlarının en azından kısmen anlam taşıyan veya anlamlı kelimelerden türetilmesi sıklıkla tanıklanmaktadır. Eğer bu kelimeler kendi gerçek anlamlarını korusalardı, izafet formlarında II. *tip izafet* kurulumuna ihtiyaç duyarlardı. Çünkü gördüğümüz üzere *tip III* adlar ve [-duk] / [-dük] sıfat-fiili ile sınırlandırılmıştır. Kişi adları gerçek bir anlama sahip değildirler -eğer bir adam *Ay Bars* olarak adlandırılıyorsa biz onun ne *ay* ne de *kaplan* olmadığını biliriz- bunlar sadece uygulanmış oldukları kavramlara ait sözel sembollerdir. Türk millet adlandırmasının semantik konumunda bir değişim meydana gelseydi, bu sayede tam anlamlı açıklayıcı bir ifade ya da kelime yalnızca sembolik bir kişi adı haline gelirdi. Mantık çerçevesinde, bunun *bod*, *bodun*, *beg* ve *kağan* gibi çok açık millî ya da kavmi kavramlar içeren tamlamalarda başlaması beklenebilir. Bu nedenle bu dört kelime temelinde millet adlarının kullanımını ayrıntılı olarak inceleyelim.

Bod: Bu kelime bu nedenle yalnızca Şine Usu Batı 1'de *Karluk bod* nitelendirmesinde tanıklanır. Ancak taş tahrif olmuştur ve bu okuma kesin bir anlam taşımamaktadır.

2 Mayzel, ., a.g.e., s.11

Bodun: Bu kelime yalnızca Tonyukuk 1.28'deki *Kırkız bodunı* ve 1.30'daki *On Oğ bodunı* millet adlandırması ile *II. tip izafeti* oluşturur. Başka bir yerde ise o, *beg* ile bir çift oluşturduğu zaman söz konusu yapıyı kurmaktadır: *On Oğ begleri bodunı çop kelti yükünti* “On Ok’un beyleri ve milleti topluca geldi ve bağlılıkları sundular” (Tonyukuk 1.42); *Tokuz Oğuz begleri bodunı bu savımın edgüti eşid* “Tokuz Oğuz beyleri ve milleti bu sözümü iyice dinle” [Kül Tigin Güney 2]. Kül Tegin Doğu 22’de *Tokuz Oğuz begleri bodun eşidiñ* cümlesinde kesinlikle bir yanlışlık bulunmaktadır, ancak bir kişi Güney 10’daki *Türkü begler bodun eşidiñ* ve Güney 11’deki *Añar körü bilin Türkü amtı bodun begler* “Bakin ve bilin, şu an Türk beyleri ve budunu” satırlarının görünümünde bunu tam olarak belirlemede tereddüde düşebilir.

Beg: Bu kelime yalnızca *bodun* ile birlikte yukarıdaki gibi bir çift oluşturduğu zaman, *II. tip izafet* oluşturmaktadır.

Kağan: Bu kelime yalnızca Tokyukuk 1.19’da *On Oğ kağanı* örneğinde bir millet adlandırması ile *II. tip izafet* oluşturur. Kül Tegin’de yalnızca bir kere, *él* sözü ile bir çift oluşturan şöyle bir kurulumda tanıklanır: *Kırkız kağanıñ ölürtümüz élin altımız* “Kırgız Kağanını öldürdük, ülkesini aldık” [Doğu 36]. Bu tanımlayıcı bir izafetten ziyade belki bir iyelik olarak yorumlanabilir. (*kağan – él* kelimelerinin bir çift oluşması, *kağanlık-éllig* ve *kagansıramak-elsiremek* eşleştirmeleri gibi başka yerlerde tanıklanmaktadır.)

Sonraki anıtta bulunan söz öbeklerinde *II. tip izafetin* daha sınırlı kullanımı (Ben millet adlandırmaları ve Kağan’ın gerçekten yan yana bulunmadığı durumları dikkate almıyorum.) ve bunun retorik yapıya ait ifadeleri ve çift sözleri belirgin şekilde kısıtlaması kişide söz konusu duruma yönelik bir arkaizm şüphesi yaratabilir. Biz, muhtemelen Kül Tegin Güney 11’de böylesi kalıplaşmış bir ifadenin olağandışı bir kelime sıralamasına adaptasyonunun sonucunu görüyoruz. Sadece Tonyukuk’taki *II. tip izafete* ilişkin birbirinden ayrı *bodun* ve *kağan* kelimelerinin kullanımı, yukarıda belirttiğimiz üzere millet adlandırmasının semantik konumunda gerçekleşen böylesi bir değişim için kronolojik bir kanıt sunuyor gibi görünmektedir.

Eğer bu değişim gerçekten de tahmin edildiği gibi gerçekleştiyse, biz millet adlarının kullanımını birer bağımsız varlık adı olarak Kül Tegin’den ziyade Tonyukuk’ta bulmayı umabiliriz. Tonyukuk’ta, millet adlandırmasının dolaylı bir durumda tek başına olduğu yalnızca iki örnek bulunmaktadır, *Çarlukuğ ölürtümüz altımız* “Çarluk’u öldürdük ve aldık” [Kuzey 2] ve *Oğuzgaru sü taşıkımız* “Oğuz’a doğru ilerledik” [Kuzey 8]. Sontakının kullanımı ara sıra görülür: *Kırkız tapa* “Kırgız’a doğru” [Doğu 35], *Oğuz birle* “Oğuz ile” [Kuzey 7]. Ancak, Tonyukuk’ta sadece ilk on satırda *Tavgaçka*, *Tavgaçda*, *Tavgaçığ*, *Tavgaçgaru*, *Kıtanıyığ*, *Kıtanıygaru*, *Oğuzuğ* ve *Oğuzdandan* biçimlerini buluyoruz.

Bu kanıt temelinde ben, Orhun yazıtlarındaki millet adlandırması içeren izafet kurulumlarındaki kullanım dalgalanmasının, o dönemdeki kavim veya millet adlarını daha önce olduğu gibi anlamlı kelimeler yerine özel isimler olarak değerlendirmeye başlayan mevcut kullanımın bir yansıması olduğunu söyleyebilirim. Özel adlar sürekli *III. tip izafetten* başka bir şey oluşturmadığı için, millet adlandırmaları sadece isim olmaktan çıktıklarında bu şekilde görev görürler. Ve bunu da öncelikle *bod*, *budun*, *beg* ve *kağan* şeklindeki en temel millet kavramlarının tümünü içeren ve açıkça birer özel ad oldukları görülen tamlamalarda yaparlar.

Orhun Yazıtlarındaki izafetlerin II. ve III. tipleri arasındaki örtüşmenin diğer örnekleri [-duk] / [-dük] sıfat-filini içerenlerdir. Bunların milliyet bildiren izafetler kadar tatmin edici bir açıklama kabiliyeti bulunmamaktadır, ancak bir kalıba ait bazı izler fark edilebilir. Kül Tigin’de [-duk] / [-dük] almış yapılar kesin, belirli bir görevle ve bulunma durumlarında iyelik ekli ya da eksiz oluşurlar. Onun bulunma hali ile kullanımının beş örneği yukarıda açıklamaya çalıştığım ortak dizilimlerdeki iyelik eklerinin yok olma sürecinin bir örneği olarak hizmet eder. Onların Kuzey 3’te bulunan ikisi iyelik eklidir: *çim kağan éli kamsaş boltuğında*, *bodun éligi ekigü boltuğında* “Amcam Kağan devleti yıkıldığında, milletin hükümdarı ikiye ayrıldığında”; ikisi ise iyelik eksizdir: *çim kağan uçduğda* ve “Amcam Kağan öldüğünde” [Doğu 17] ve *Kanım kağan uçduğda* “Babam Kağan öldüğünde” [Doğu 30]. Bu durumda üç olasılık ortaya çıkar: Kuzey 3’teki iyelik ekini, araya giren *kamsaş* ve *ekigü* kelimeleri gerekli kılmış olabilir, bu bir retorik ifadedeki bir arkaizm olabilir, ya da onun kullanımı standart olabilir, onun yokluğu standarttan bir sapmadır. Bunlardan birincisi, araya giren sözün iyelik eki türetmek için yeterli olmadığı Doğu 12’deki *Teñri küç birtük* için “Tanrı güç verdiği için” ibaresinin ışığında şüphelidir. Bundan ziyade, ölmek manasındaki örtmeceli (euphemistic) *uçmak* filinin tanık olunan sıklığının, ekin kaybının nedeni hakkında yeterli bir delil sunduğu görülmektedir. Dördüncü örnek, Doğu 17’deki *çim kağan olurtuğta* “Amcam kağan olduğunda” benzer biçimde açıklanabilir. Bununla birlikte materyalin belirgin şekilde az olması, geçici bir tekliften daha fazlasını yapmaya imkân vermemektedir.

Kültigin’deki izafetin bu varyantına ait diğer örneklerden ikisi [-duk] / [-dük] almış yapıların nesnelere olan bir isme sahiptirler. Her iki durumda isim iyelik eki aldığı için, bunlar bizi ilgilendirmemelidir. Geriye kalan beş örneğin tamamı sontakı için’lü kullanımları içerir. Bunlardan üçünde yapı iyelik eki almıştır -ki bu durum için’den önce olağandır- ve bu ismin belirtme (akkuzatif) halindedir. *teñri yarlıkaduğın için* [Güney 9] “Tanrı merhamet ettiği için”, *Tavgaç bodun... inili içili kiksürtükün için, begli bodunluğ yoñsurtuğın için* [Doğu 6] “Çin milleti... küçük ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, beyleri ve milleti iftira yoluyla karşılıklı birbirine düşürdüğü için”. Diğer ikisi ise iyelik ekli değildir ve yalın haldedir: *teñri küç birtük için* [Doğu 12] “Tanrı (bize) güç verdiği için”, *teñri yarlıkaduk için* [Doğu 15] “Tanrı merhamet ettiği için”. Buradan malzemenin oldukça yetersiz olması karşısında çıkarılabileceğimiz çok da haksız görünmeyen tek sonuç, Güney 9 ve Doğu 15 karşılaştırmasının bu iki yapının birbiri yerine kullanılabilir olduğunu göstermesidir. Şüphesiz bu kadar az örnekten net sonuçlar çıkarılamaz.

Türkçe izafetteki değişim her zaman vardı ve hala da sürmektedir. Mayzel (a.g.e 27. bölüm), modern Türkçedeki tip I’den II’ye ve tip II’den III’e olan değişim eğilimini açıklayan birtakım örnekler listeler ve bu hâlâ gözlemlenebilir. Bursa’daki Yeşil Cami’de *Cami duvarına yazı yazmak kat’iyen yasaktır* ihtarını içeren kartlar bulunur. Bu yazıların gerekli olup olmadığı konusundaki şaşkınlık duygusunu bir kenara bırakacak olursak, bir kişi bunu Cami’nin duvarına... şeklinde okumayı umardı. Bir ekin eklenmesi nadirdir, ancak bir keresinde beni *iç pilav*, *iç pilavı* olmalı diye ikna etmeye çalışan iyi eğitilmiş bir Türk bayan ile yemekte tartışmışım, o bu fikre katılan tek kişi gibi görünüyordu.